

Περιοδικὰ Ἀνάλεκτα

Journal of Early Christian Studies, τόμ. 29, τεύχ. 3 (Φθινόπωρο 2021)

Τὸ τρέχον τεύχος τῆς περιοδικῆς ἔκδοσης τῆς Βορειοαμερικανικῆς Ἑταιρείας Πατερικῶν Σπουδῶν (NAPS) ἀνοίγει μετὰ τὴν μελέτη: “This Person Is an Imitator of God: Wealth, Philanthropia, and the Addressee of Ad Diognetum” [σσ. 309-339], ποῦ ὑπογράφουν ἀπὸ κοινοῦ οἱ William Horst καὶ Brian J. Robinson. Οἱ δύο μελετητὲς καταπιάνονται μετὰ τὸ θέμα τῆς φιλανθρωπίας ὅπως αὐτὸ ἀποτυπώνεται στὸ κείμενο τῆς *Πρὸς Διόγνητον Ἐπιστολῆς*. Ὁ συντάκτης τῆς ἐπιστολῆς καλεῖ τοὺς ἀναγνώστες νὰ γίνουν μιμητὲς τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ δράσουν φιλανθρωπικὰ πρὸς τοὺς ἐνδεεῖς συνανθρώπους τους. Ἡ μίμηση αὐτὴ ὡστόσο δὲν γίνεται κατανοητὴ ὡς μία γενικόλογη πράξις χριστιανικῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ προϋποθέτει μία ἀγαπητικὴ μορφὴ φιλανθρωπίας, κατὰ τὴν ὁποία οἱ χριστιανοὶ ποῦ ἔχουν μεγαλύτερη οικονομικὴ ἄνεση καλοῦνται νὰ μιμηθοῦν τὴ θεϊκὴ ἀγαθοσύνη καὶ νὰ βοηθήσουν τοὺς οικονομικὰ ἀσθενέστερους ἀδελφούς τους. Στὴν ἐπιστολὴ ἐξ ἄλλου ἐντοπίζονται στοιχεῖα τῆς εὐρύτερα διαδεδομένης κατὰ τὴν Ὑστερῆ Ἀρχαιότητά ἰδεολογίας τῶν ἐλληνιστικῶν ἡγεμόνων, κατὰ τὴν ὁποία ὁ βασιλεὺς ὀφείλει νὰ μιμεῖται τὴ θεϊκὴ φιλανθρωπία. Σὲ ἀντίθεση ὡστόσο πρὸς τὴ συνήθη ἐλληνο-ρωμαϊκὴ ρητορικὴ περὶ φιλανθρωπίας, ἡ *Πρὸς Διόγνητον* δὲν προϋποθέτει τὴν ἐξέταση τοῦ κατὰ πόσον οἱ πιθανοὶ δέκτες τῆς φιλανθρωπικῆς πράξεως δικαιούνται μία τέτοια φροντίδα. Ἐνδιαφέρον προκαλεῖ ἐπίσης τὸ ὅτι ἡ φιλανθρωπία στὴν *Πρὸς Διόγνητον* δὲν συνδέεται μετὰ σωτηριολογικοῦ τύπου ἀνταμοιβῆς ὅπως συμβαίνει σὲ παρόμοια Χριστιανικὰ κείμενα τῆς περιόδου, γεγονὸς ποῦ καθιστᾷ τὸ κείμενο προσλήψιμο καὶ σὲ ἐξω-χριστιανικὰ περιβάλλοντα. Ἡ μελέτη ἀποτελεῖ ἐπομένως μία ἀξιόλογη συμβολὴ στὴν κατανόηση τῆς διαφορετικότητος ποῦ εἶχε ἡ ρητορικὴ περὶ εὐσεβῶν δωρεῶν στοὺς πρώιμους Χριστιανικοὺς χρόνους.

Ἡ ἐπόμενη κατὰ σειράν μελέτη εἶναι τῆς καθηγήτριας Θεολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Birmingham Candida Moss καὶ φέρει τὸν τίτλο: “Infant Exposure and the Rhetoric of Cannibalism, Incest, and Martyrdom in the Early Church” [σσ. 341-369]. Κεντρικὸ θέμα τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ ὁ λόγος περὶ παιδικῆς ἐγκατάλειψης, ὅπως αὐτὸς ἐνσωματώθηκε στὴν ἀπολογητικὴ ρητορικὴ τοῦ πρώιμου Χριστιανισμοῦ ἔναντι τῶν ἀβάσιμων κατηγοριῶν γιὰ αἰμομεικτικὲς τάσεις καὶ κανιβαλισμὸ. Πολλοὶ Χριστιανοὶ συγγραφεῖς τῆς συγκεκριμένης περιόδου ἀπέκρουαν τὶς πραναφερθεῖσες κατηγορίες, ὑποστηρίζοντας ὅτι οἱ Χριστιανοὶ δὲν μποροῦν νὰ θεωροῦνται ἔνοχοι γιὰ τέτοια ἐγκλήματα, στὸν βαθμὸ ποῦ αὐτοὶ ἀπέχουν ἀπὸ τὶς περισσότερο κοινωνικὰ ἀποδεκτὲς πρακτικὲς τῆς μοιχείας καὶ τῆς βρεφικῆς ἐγκατάλειψης. Πρόκειται γιὰ μία ρητορικὴ ἀντεπίθεσης, ἀφοῦ στὴν οὐσία ἀσχεῖται αὐστηρὴ κριτικὴ στὰ κρατοῦντα ρωμαϊκὰ ἥθη. Ἡ βρεφικὴ ἐγκατάλειψη, ὑποστήριζαν οἱ Χριστιανοὶ ἀπολογητὲς, ἀφήνει ἔκθετο τὸν καθένα στὶς κατηγορίες γιὰ κανιβαλισμὸ καὶ αἰμομιξία.

Τὸ ἔργο *Πρὸς Δονᾶτον* τοῦ Κυπριανοῦ Καρθαγένης ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῆς μελέτης τοῦ Mattias Gassman μὲ τίτλο: “Directing the Eye of the Soul: Form and Function in an Ancient Scenic Monologue (Cyprian, *Ad Donatum*)” [σσ. 371-396]. Ὁ βορειοαφρικανὸς ἐπίσκοπος δίνει διάφορες παραινέσεις σὲ ἕναν νεοβαπτισθέντα φίλο του, τοποθετώντας ταυτόχρονα τὸ σκηνικὸ ὑπόβαθρο στὸ ὁποῖο διαδραματίζεται τὸ ἔργο σὲ ἕναν κήπο. Παρ’ ὅτι διασώζονται ἀρκετοὶ εἰδυλλιακοὶ διάλογοι ἀπὸ τὴν Ἑλληνο-ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα, τὸ συγκεκριμένο κείμενο ἀποτελεῖ τὸν μοναδικὸ σωζόμενο εἰδυλλιακὸ μονόλογο. Τὴν ἰδιαίτερη αὐτὴ ἐπιλογή τοῦ Κυπριανοῦ προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσει ὁ σ., ὑποστηρίζοντας ὅτι προσδίδει ἀμεσότητα καὶ ρητορικὸ σθένος στὶς παραινέσεις πρὸς τοὺς νεόφυτους ἀναγνώστες καὶ παρέχει τὴ δυνατότητα νὰ παρουσιάσει μία ζωηρὴ καὶ ἐλκυστικὴ εἰκόνα τοῦ Χριστιανικοῦ τρόπου ζωῆς ὡς ἀπόδραση ἀπὸ τὶς κοσμικὲς φροντίδες καὶ μέριμνες. Ἀποτελεῖ ἐπομένως ἕνα ἀντιπροσωπευτικὸ δείγμα τοῦ ἰδανικοῦ χριστιανικοῦ βίου σύμφωνα μὲ τὸν Κυπριανό, πρὶν ἀπὸ τὴ χειροτονία του σὲ ἐπίσκοπο καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ ξέσπασμα τῶν διωγμῶν τοῦ Δεκίου.

Στὸν χώρο τῆς Λατινικῆς χριστιανικῆς γραμματείας παραμένει καὶ ἡ ἐπόμενη μελέτη: “The Speech of Anchises and Arguments for Monotheism in Minucius Felix and Lactantius” [σσ. 397-414] ἀπὸ τὸν Thomas W. Dilbeck. Ὁ σ. πραγματεύεται τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἕνα συγκεκριμένο κείμενο, ὁ λόγος τοῦ Ἀγχίση ἀπὸ τὸ 6ο βιβλίον τῆς *Αἰνειάδας* τοῦ Βιργιλίου, ἐπηρέασε καθοριστικὰ δύο Χριστιανοὺς ἀπολογητές, τὸν Μηνούκιο Φήλικα καὶ τὸν Λακτάντιο. Καὶ οἱ δύο συγγραφεῖς χρησιμοποίησαν ἐκτενῶς τὸ κείμενο τοῦ Βιργιλίου γιὰ νὰ διατυπώσουν ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τοῦ μονοθεϊσμοῦ. Ὡστόσο, αὐτὸ ποῦ καθιστᾷ τὴν χρῆση τοῦ συγκεκριμένου κειμένου μερικῶς προβληματικὴ εἶναι τὰ διάχυτα στοιχεῖα Στωϊκοῦ πανθεϊσμοῦ, ὅπου τὰ ὅρια μεταξὺ δημιουργοῦ καὶ κτίσεως, θεμελιώδη γιὰ τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία, καθίστανται δυσδιάκριτα. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν αὐτὴ τὴ συγκεκριμένη δυσκολία, τόσο ὁ Μινούκιος Φήλικας ὅσο καὶ ὁ Λακτάντιος ἀξιοποιοῦν τὴ διδασκαλία περὶ θεϊκῶν δυνάμεων καὶ ἐνεργειῶν γιὰ νὰ ἐξηγήσουν πῶς ὁ Θεὸς μπορεῖ νὰ εἶναι ταυτόχρονα καὶ ὑπερβατικὸς καὶ ἐμμενής. Οἱ δύο Λατίνοι συγγραφεῖς μὲ διάφορους τρόπους θέτουν τὸ ζήτημα ἀναφορικὰ μὲ τὸν βαθμὸ στὸν ὁποῖο μπορεῖ νὰ στηρίζεται ἕνας Χριστιανὸς στὴν ἐξωχριστιανικὴ γραμματεία.

Τελευταία κατὰ σειρά ἔρχεται ἡ μελέτη: “The Collection and Transmission of Late Antique Liturgical Poetry: A Comparative Approach” [σσ. 415-444] ἀπὸ τὸν Blake Hartung. Πρόκειται γιὰ μία ἐργασία ποῦ ἐξετάζει ἀπὸ μία συγκριτικὴ σκοπιὰ τὴ συλλογὴ καὶ τὴ διάδοση τῆς λειτουργικῆς ποιήσεως τῆς Ὑστερης Ἀρχαιότητος, ἐστιάζοντας στὸ ἔργο τριῶν ἐμβληματικῶν ποιητῶν: τοῦ Ἐφραίμ ἀπὸ τὴ Συριακὴ, τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ καὶ τοῦ Ἰανᾶ ἀπὸ τὴν Ἑβραϊκὴ λογοτεχνικὴ παράδοση. Ἡ προσέγγιση τοῦ σ. ὑπερβαίνει τὴν παραδοσιακὴ φιλολογικὴ προσέγγιση ποῦ προσπαθεῖ νὰ ἐντοπίσει τὴν πρωταρχικὴ συνάφεια συνθέσεως τῶν ποιητικῶν κειμένων καὶ δίνει ἔμφαση στοὺς διάφορους τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους διαχρονικὰ οἱ διαδοχικὲς κοινότητες ἤλθαν σὲ ἐπαφὴ καὶ ἀξιοποίησαν τὴ χειρόγραφη ποιητικὴ παράδοση. Ἡ ἐν λόγῳ

μεθοδολογία θέτει σε πρώτη γραμμή την κουλτούρα αντιγραφής χειρογράφων και την κειμενική ρευστότητα για να ρίξει νέο φως στις έως τώρα αντιλήψεις περί συγγραφικής πατρότητας και συγγραφικών *corpora*, οι οποίες ήταν μακράν πιο ρευστές για τις θρησκευτικές κοινότητες που διετήρησαν και διέσωσαν τα έργα των θρησκευτικών ποιητών της Ύστερης αρχαιότητας.

Τέλος, το τεύχος ολοκληρώνεται με τις καθιερωμένες βιβλιοκρισίες πρόσφατων μονογραφιών, οι οποίες αφορούν τις σπουδές στον πρώιμο Χριστιανισμό.

Δρ. Νικόλαος Κουρεμένος

Rassegna di Teologia, τεύχ. 3 (2021)

Στην πρώτη μελέτη του τρίτου τεύχους του περιοδικού *Rassegna di Teologia* για το έτος 2021, οι Alessandro Clemenzia και Nicola Salato με τη μελέτη τους: «Ἡ διαδραστική φύση τῆς Ἐκκλησίας: παράδοση και ἀνανέωση» («La natura processuale della Chiesa: tradizione e rinnovamento») ἀσχολοῦνται με τὸ θέμα τῆς διαδραστικότητας στὴν Ἐκκλησία (καὶ τῆς Ἐκκλησίας), ὡς μία συστατική πτυχὴ τοῦ «εἶναι» τῆς χριστιανικῆς κοινότητας. Ἡ βασικὴ ιδέα τοῦ ἄρθρου, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς τριαδικῆς ὄντολογίας, εἶναι ὅτι ἡ διαδραστικότητά δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἀντιστροφή τῆς ἀρχικῆς *forma Christi*: τὸ γίγνεσθαι τοῦ Θεοῦ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ δράση τοῦ Πνεύματος πού «συν-θεσμοθετεῖ» τὴν Ἐκκλησία, καθιστώντας ἐνεργὴ συνεχῶς σὲ αὐτὴν τὴν παρουσία τοῦ Ἀναστημένου Ἰησοῦ. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἀποτελεῖ τὸ «ἐμεῖς» τόσο στὸ τριαδικὸ ἐπίπεδο ὅσο καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς χριστιανικῆς κοινότητας. Ὑπ’ αὐτὴν τὴν ἔννοια, τὸ πρόσωπο τοῦ θεοῦ Πνεύματος εἶναι αὐτὴ ἡ ἐνεργὴ δύναμη πού ρέει στὶς διαπροσωπικὲς ἀνθρώπινες σχέσεις καὶ μεταστοιχειώνει τὴν ἀνθρωπότητα στὴν Ἐκκλησία.

Στὴν ἐπόμενη μελέτη, ὁ Ferruccio Ceragioli με τὸ ἄρθρο του ὑπὸ τὸν τίτλο: «Ἱερέας γιατί; Βασίλειο ἱεράτευμα καὶ λειτουργικὴ ἱερωσύνη» («Perché il prete? Sacerdozio regale e sacerdozio ministeriale») ἐρευνᾷ τὴν ἔννοια τῆς χειροτονημένης ἱερωσύνης ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς σχέσεως μεταξὺ βασιλικῆς καὶ λειτουργικῆς (*ministerial*) ἱερωσύνης. Ἀπὸ τὴν ἱερωσύνη τοῦ Χριστοῦ τὸ ἐπίκεντρο μετατοπίζεται στὴ βαπτισματικὴ ἱερωσύνη, σύμφωνα με τὴν ὁποία ὅλοι οἱ χριστιανοὶ καλοῦνται νὰ κάνουν τὴ ζωὴ τους ζωντανὴ θυσία, εὐάρεστη στὸν Θεό. Στὴν ὑπηρεσία αὐτῆς τῆς κοινῆς ἱερωσύνης βρίσκεται ἡ ἱερωσύνη τῶν λειτουργῶν στὴν Ἐκκλησία. Πρόκειται ἐπομένως γιὰ ἓνα ἐκκλησιαστικὸ διακόνημα πού καθορίζει ἀμετάκλητα τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἱερέα καὶ κατευθύνει τὴν ὅλη πνευματικότητά του.

Ἀκολουθῶς, ὁ Massimo Nardello με τὸ κείμενό του: «Ἡ ἐξουσία τῶν πρεσβυτέρων καὶ τῶν ἐπισκόπων στὰ κείμενα τῆς β’ Συνόδου τοῦ Βατικανοῦ. Μία ἀνεπαρκὴς ἀλλαγὴ;» («La leadership presbiterale ed episcopale nei documenti del Concilio Vaticano II: un cambiamento insufficiente?») ἐπιδιώκει νὰ ἀναδείξει ὀρισμένα δομικὰ προβλήματα τῆς θεολογίας γύρω ἀπὸ τὴ χειροτονημένη ἱερωσύνη πού ὑπάρχουν στὰ κείμενα τῆς β’ Συνόδου τοῦ Βατικανοῦ καὶ προτείνει τὸν τρόπο με

τόν οποίο τὰ προβλήματα αὐτὰ μποροῦν νὰ ξεπεραστοῦν, μέσω μιᾶς πληρέστερης ἀξιολόγησης τῆς ἔννοιας τῆς ἀποστολικῆς διαδοχῆς καὶ μέσω τῆς ἀπελευθέρωσης ἀπὸ τὴν «ὄντολογικὴ» κατανόηση ποὺ συνήθως γίνεται γιὰ τὸ μυστήριο τῆς ἱερωσύνης.

Στὴ συνέχεια, ὁ Antonio Sabetta μὲ τὸ ἄρθρο του ὑπὸ τὸν τίτλο: «Ἡ ὀφειλὴ πρὸς τὸν θεϊσμὸ στὸ δοκίμιο περὶ ἀποκάλυψης. Ἡ περίπτωση τῆς ἀπολογητικῆς τοῦ Samuel Clarke» («Il debito verso il deismo del trattato sulla rivelazione. Il caso dell'apologetica di Samuel Clarke») ὑπογραμμίζει ἀρχικὰ τὴ βαθεῖα ὀφειλὴ πρὸς τὸν θεϊσμὸ στὴν πραγματεία τοῦ S. Clarke γιὰ τὴν ἀποκάλυψη, ὀφειλὴ ποὺ στὴν οὐσία καθόρισε τὴ γένεση καὶ τὸ περιεχόμενό της. Ἀκολουθῶς, παρουσιάζεται ἡ ἀπολογητικὴ προοπτικὴ τοῦ Clarke, ἰδίως στὸ ἔργο του *Discourse*, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἐξάρτητης ἀλλὰ καὶ τοῦ κινδύνου ἢ ἀποκάλυψη νὰ κατανοηθεῖ ἀπλῶς ὡς ἓνα ἀπαραίτητο συμπλήρωμα «αὐθεντίας» καὶ «βεβαιότητας» σὲ ἤδη ὑφιστάμενες ὀρθολογικὲς ἀλήθειες. Τέλος παρουσιάζονται ὀρισμένα σημεῖα προβληματισμοῦ ποὺ ἀναδεικνύουν τὸν κίνδυνο νὰ προσταυθεῖ ἢ μὴ ἀναγωγὴ τῆς ἀποκάλυψης στὴ λογικὴ μόνον, ἰδίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ περιεχόμενό της.

Ὁ δομηνικανὸς Marco Salvioli μὲ τὸ κείμενό του: «Κοινωνοὶ θείας φύσεως (Β' Πέτρ. 1,4). Ὁ John Milbank ὡς ἀναγνώστης τοῦ Henri de Lubac» («Partecipi della natura divina» [2 Pt 1, 4]: John Milbank lettore di Henri de Lubac» ἔχει ὡς στόχο νὰ παρουσιάσει τὴν ἐρμηνεῖα ποὺ δίδει ὁ John Milbank στὴ σκέψη τοῦ Henri de Lubac ἀναφορικὰ μὲ τὸ θέμα τοῦ ὑπερφυσικοῦ. Ὁ γνωστὸς ἱησοῦτης θεολόγος μπορεῖ πράγματι νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὁ πρῶτος μεταμοντέρνος θεολόγος *ante litteram*, καθὼς ξεπέρασε τὸν διαχωρισμὸ μεταξὺ φύσεως καὶ χάριτος ποὺ εἰσήγαγαν οἱ σύγχρονοι θεολόγοι, ἐπανεξετάζοντας τὸ ἔργο τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη.

Στὴν ἐπόμενη μελέτη ὑπὸ τὸν τίτλο: «Οἱ θρησκευτικὲς ἐξω-χριστιανικὲς παραδόσεις καὶ ἡ συμμετοχικὴ σωτηριολογικὴ διαμεσολάβηση» («Tradizioni religiose extra-cristiane e mediazioni salvifiche partecipate»), ὁ Luigi Territo ἀναφέρει πῶς τὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὴ θεολογικὴ ἀξία τῶν μὴ χριστιανικῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων συμβαδίζει μὲ τὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὴν πιθανὴ διαμεσολαβητικὴ λειτουργία τῶν θρησκειῶν στὴν οἰκονομία τῆς σωτηρίας καὶ τὴ σημασία ποὺ αὐτὲς ἔχουν γιὰ τὴ σωτηρία τῶν μελῶν τους. Ὑπὸ τὸ πρῶτο τῆς συζητήσιμης θεολογικῆς ἔννοιας «συμμετοχικὴ διαμεσολάβηση» (βλ. τὴν Ἐγκύκλιο τοῦ πάπα Ἰωάννη-Παύλου Β' *Redemptoris missio* 5 καὶ τὸ κείμενο *Διάλογος καὶ Κήρυξη* τοῦ Ποντιφικοῦ Συμβουλίου γιὰ τὸν διαθρησκευτικὸ διάλογο), τὸ ἄρθρο ἐπιχειρεῖ νὰ δείξει τίς ἐρμηνευτικὲς ἀρχὲς μὲ τίς ὁποῖες ἡ ἔννοια αὐτὴ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὥστε νὰ ἀπαντηθεῖ ἐπιτυχῶς τὸ ἀρχικὸ σωτηριολογικὸ ἐρώτημα.

Τέλος, ὁ Matteo Bergamaschi μὲ τὴ μελέτη του: «Δράμα 2.0. Ἀναστοχασμοὶ γύρω ἀπὸ τὸν ἄθεο ἀνθρωπισμὸ. Σημειώσεις μὲ βάση τὸν de Lubac» («Il dramma 2.0: ripensare l'umanesimo ateo. Appunti a partire da una lettura di de Lubac») ἀπεικονίζει τὴν ἀνάλυση τοῦ σύγχρονου ἀθεϊσμοῦ στὸ διάσημο ἔργο τοῦ Henri de Lubac *Τὸ δράμα τοῦ ἀθεϊστικοῦ ἀνθρωπισμοῦ*. Μέσα ἀπὸ τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ Nietzsche, τοῦ Feuerbach καὶ τοῦ Comte, ὁ de Lubac δείχνει πῶς

ἡ καρδιά τοῦ προβλήματος δὲν βρίσκεται στὴν ἀπλὴ ἄρνηση τοῦ ὑπερβατικοῦ, ἀλλὰ στὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς «ἀσφυκτικῆς» μεταφυσικῆς, ἡ ὁποία λειτουργεῖ μὲ τὶς πρακτικὲς τοῦ καταναλωτισμοῦ καὶ μὲ τὴ θετικιστικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου.

Τὸ τεῦχος ὁλοκληρώνεται μὲ βιβλιοπαρουσιάσεις ὀρισμένων πρόσφατων ἔργων.

Δρ. Δημήτριος Κεραμιδᾶς